

Н.А. Супрун, Т.Л. Боднарчук

ВПЛИВ ПОЛІТИКИ ПРОТЕКЦІОНІЗМУ НА ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ (XIX – початок XX ст.)

У статті досліджується історична практика застосування політики протекціонізму на території України у складі Російської імперії, в XIX – початку XX ст. в період формування капіталізму. Приділена увага аналізу специфіки та особливостей вітчизняного охоронного інструментарію. Виявлено основні напрямки спрямування урядових протекціоністських заходів.

Ключові слова: економічна історія, політика протекціонізму, інструменти протекціонізму.

Постановка проблеми. Низька конкурентна спроможність національного ринку визначає необхідність пошуків інструментів оптимізації структури та темпів розвитку вітчизняного виробництва та його інституційного забезпечення. Одним із таких інструментів, що показав свою ефективність у історичній практиці, є протекціонізм. Проте активна участь України у світогосподарських процесах та членство у міжнародних фінансових та торговельних організаціях встановлюють певні рамки стосовно використання протекціоністських заходів. З огляду на необхідність застосування інструментів протекціонізму, спроможних нівелювати суперечності між внутрішніми господарськими пріоритетами та зовнішньополітичними та економічними інтересами, надзвичайної актуальності набуває дослідження історичної практики застосування протекціонізму в Україні на різних етапах господарської еволюції, серед яких одним з найбільш важливих видається період XIX – початку

© Н.А. Супрун, Т.Л. Боднарчук, 2013

XX ст., впродовж якого формуються засадничі принципи та механізми протекціонізму.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженню вітчизняного історичного досвіду протекціонізму в сучасній науковій літературі присвячені праці О. Щербініної, А. Шевченка, О. Доніка, Г. Сигиди, Т. Лазанської, Г. Тіщенко, Н. Терентьевої, О. Згінника, А. Бойка, М. Столбуненка, в яких проблематика розглядається в контексті вивчення історії підприємництва та торгівлі, впливу іноземного капіталу, розвитку виробничої та торговельної інфраструктури. Аналіз окремих історичних аспектів еволюції митно-тарифної та податкової систем, зовнішньоекономічної політики представлено у працях О. Морозова, Г. Поташнікової, О. Головка, О. Дячка, Є. Рудніченка, О. Гордуновського, В. Орлика, Р. Буравченка. Проте у сучасних наукових доробках відсутній системний підхід до дослідження вказаної проблематики, крім того, недостатнім є рівень розробки проблеми історичного застосування внутрішньоекономічного інструментарію протекціонізму.

Мета та завдання. Метою цієї статті є аналіз історичної практики реалізації протекціоністських заходів з метою підтримки розвитку промисловості та торгівлі в Російській імперії та вплив цих заходів на розвиток господарства українських земель XIX – початку XX ст.

Виклад результатів дослідження. Як свідчить дослідження емпіричних даних, впродовж періоду XIX – початку XX ст. окремі заходи охоронної політики в Російській імперії сформувалися у цілком узгоджену систему протекціоністських інструментів, що дозволяє зробити висновок про те, що в окреслений період протекціонізм набув рис сформованої економічної урядової політики. Згідно сучасних критеріїв класифікації заходів державного регулювання економіки, методи урядового протекціонізму періоду XIX – початку XX ст. можуть бути згруповані наступним чином:

– адміністративні (дозвіл на експорт та імпорт, розширення внутрішніх торговельних та промислових прав, санітарно-технічні правила перевезення товарів через митницю тощо);

– економічні (експортні та імпорتنі пільги, відшкодування тарифів на експорт, пряме субсидування, державні замовлення, розвиток виробничо-торговельної інфраструктури, залучення іноземного капіталу тощо);

– організаційно-правові (законодавчі акти, торговельні договори та угоди, створення системи органів нагляду та контролю, спрощення та вдосконалення документальних процедур тощо).

У першій половині XIX ст. у практиці охоронного регулювання превалювали адміністративні методи протекціонізму. Зокрема, найбільше поширення отримав такий метод як право на експорт чи імпорт, який можна вважати прототипом сучасного протекціоністського інструменту – ліцензування. Якщо на початку XIX ст. здійснювати зовнішню торгівлю і мати власні торговельні судна дозволялося лише купцям I та II гільдій, то вже з 30-х років такі права були надані найчисельнішій групі купців III гільдії. Право на зовнішню торгівлю надавалося не лише окремим групам населення, але й митницям. Зокрема, у 20-х роках був дозволений експорт усіх товарів, крім монет, коней та хліба через азовські та чорноморські порти. Натомість була обмежена кількість ввізних митниць: суходелом імпорт був дозволений лише через Радзивилів, морем – через Одесу та Феодосію. Слід відмітити, що з метою сприяння вітчизняному експорту були обмежені торговельні права іноземців: їм дозволялася торгівля лише з підданими імперії, а взаємні експортно-імпорتنі операції на території країни були заборонені.

Підтримку розвитку вітчизняної промисловості та торгівлі уряд здійснював також через розширення промислових та внутрішніх торговельних прав окремих суспільно-економічних груп. Зокрема, впродовж 30–40-х років XIX ст. вітчизняним купцям окрім оптової та роздрібної торгівлі було дозволено засновувати фабрики, заводи, цехи, страхові та комісіонерські контори. Селянам, своєю чергою, дозволялися торгівля на ярмарках, утримання дрібних торговельних закладів, фабрик та цехів. Права іноземців на зовнішню торгівлю були значно

обмеженіші, проте вони мали право вільно купувати землю, записуватися в гільдії та створювати заводи і фабрики без оформлення російського підданства впродовж десяти років [1, с. 38].

Доволі специфічним методом протекціоністської політики уряду в XIX ст. була практика повернення вивізного мита та акцизу експортеру за нереалізовану за кордоном продукцію. На території України згадане правило стосувалося насамперед торгівлі пшеницею, цукром та рогатою худобою. Таке відшкодування було досить відчутним стимулом розвитку вітчизняного виробництва. На наш погляд, можна провести певні паралелі між вказаним методом та сучасним протекціоністським інструментом – прямим субсидуванням експорту. Дієвими методами протекціонізму стали також санітарно-технічні правила, що стосувалися зберігання товарів на митних складах, перебування суден та товарів у так званих карантинних зонах.

У групі економічних методів протекціонізму, важливе місце належало таким інструментам як пільговий експорт та імпорт. Пільговий експорт переважно застосовувався у першій половині XIX ст. та був спрямований, переважно, на підтримку сільськогосподарського виробництва. У період помірного протекціонізму в 60–80-х роках XIX ст. зросла роль пільгового імпорту – в цей час значно збільшилася кількість товарів, що ввозилися до країни за нульовим митним тарифом. Зокрема, такі пільги надавалися на імпорт заліза, чавуну, сільськогосподарських машин та обладнання, механічних верстатів, моделей паровозів, коліс, ресор, якорів, канатів, ланцюгів тощо. З огляду на перелік вказаних товарів, можна припустити, що головним завданням пільгового імпорту була підтримка розвитку портового господарства, обробної та добувної сфер, залізничного та цементного виробництва, стимулювання розвитку мережі залізничних доріг. Слід зауважити, що часто такі імпорتنі пільги мали іменний характер і надавалися конкретному підприємству, зокрема, на території України – Азовському рельсовому заводу ім. Д. Пастухова, Керченському цементному заводу ім. М. Черкасова, Товариству Одесько-Київської залізничної доро-

---

ги, окремим чорноморсько-азовським портам, Одеському, Полтавському газо- та водогонам тощо.

Якщо в сучасній практиці зовнішньоекономічної діяльності уряди рідко вдаються до такого механізму як ембарго, то в Російській імперії в XIX – початку XX ст. названий метод був одним із провідних у митно-тарифному регулюванні та мав свою специфіку: ембарго накладалося не лише на імпорт товару, але й на експорт. Найбільша кількість заборон припадала на 30–40-і роки XIX ст., тобто в період дії тарифу 1822 р., зокрема, був заборонений імпорт олії, солі, сала, хлібного вина, чаю, печеного хліба, цукру, білизни, взуття, вовняних тканин, шовкових виробів, залізних виробів, селітри, купоросу тощо. Щодо експорту – був заборонений вивіз золотих, срібних та мідних монет, асигнацій, коней, пуху, шовку-сирцю, мідних та залізних руд тощо [2, с. 152–153]. У другій половині XIX ст. завдяки певній лібералізації митної політики щодо товарної структури імпорту та експорту значно зменшується кількість заборон.

Одним із важливих методів економічної підтримки промислових підприємств у XIX – початку XX ст. було пряме субсидування. Субсидії переважно мали іменний характер і надавалися конкретним підприємствам, зокрема, на території України у суконній, шовковій, цукровій, вовняній галузях, окремих сферах важкої промисловості та торговельного мореплавства. Щороку уряд виділяв мільйони рублів новоствореним та існуючим фабрикам і заводам на придбання сировини, машинного устаткування та обладнання. Важливо відмітити те, що державне субсидування здійснювалося не лише шляхом фінансування підприємств, але й через безоплатне надання підприємствам матеріальних та трудових ресурсів – державних селян, земель, лісів, угідь, родовищ тощо.

Поряд із прямим субсидуванням досить поширеним економічним методом протекціонізму були державні замовлення, що гарантували вітчизняним підприємствам збут продукції та покриття виробничих витрат. Найбільша частка державних замовлень стосувалася сфери залізничного будівництва, важ-

---

кої промисловості, воєнної галузі та суднобудування. Особливо інтенсивно цей метод використовувався у другій половині XIX ст. – в період інтенсивного будівництва залізничних доріг. Зокрема, за період 1890–1900 рр. на придбання рухомого складу (вагонів, паровозів) з державної скарбниці було виділено 1 млрд руб. [3, с. 5]. За період 1900–1910 рр. сума державного замовлення на придбання паровозів та вагонів сягнула близько 500 млн руб. [4, с. 71]. Державні замовлення були одним із найбільш ефективних засобів заохочувальної політики уряду, проте на початку XX ст. внаслідок певної монополізації економіки змінився спосіб їх розподілення між галузями – не у відповідності до стратегічних цілей розвитку країни, а за корупційними схемами синдикатних об'єднань. Внаслідок цього близько 60% державних замовлень виявилися неефективними з точки зору розвитку вітчизняної економіки [5, с. 40–41].

Державні субсидії та замовлення за рахунок гарантованого збуту продукції та зростання рівня рентабельності промислових підприємств, підвищували привабливість вітчизняного ринку для іноземних інвесторів. Іноземний капітал же, своєю чергою, забезпечував імпорт технічних та комерційних знань, сприяв вдосконаленню виробничого процесу на підприємствах та покращенню якості вітчизняної продукції. На українських територіях найбільш привабливими для іноземних інвесторів були галузі важкої промисловості півдня України (сталеваріння, вугільна галузь, металообробка), текстильна, добувна та хімічна сфери.

Іншим важливим заходом підтримки розвитку внутрішньої промисловості та торгівлі стало формування відповідної виробничо-торговельної інфраструктури (промислово-торговельні компанії, товариства та союзи, біржі, товарні складські приміщення, агентури) та сфери обслуговування промислово-торговельних операцій (комерційні банки, страхові контори, консульства). Важливим методом стимулювання вітчизняної промисловості та торгівлі були виставки, участь в яких стимулювалася урядом шляхом видачі грошових премій та винаго-

---

род, звільненням від сплати торговельного та акцизного збору, нагородженням учасників медалями, орденами, отриманням дозволів на використання гербового знаку на вивісках та виробах тощо.

Організаційно-правові методи протекціонізму представлені, насамперед, нормативно-правовими актами регулювання промислово-торговельної діяльності, такими як: Торговельний статут, Митний статут, Промисловий статут, що входили до складу Зведення законів Російської імперії, який вперше був виданий у 1832 р. Контроль за виконанням відповідних нормативно-правових актів у XIX – початку XX ст. здійснювався через систему державних органів, які поділялися на загальні та місцеві. До загальних органів регулювання промислово-торговельної діяльності належали Міністерство фінансів, Департамент мануфактур та торгівлі, Департамент зовнішньої торгівлі, Міністерство державного майна, Міністерство іноземних справ, Ради торгівлі і мануфактур та їхні Комісії. На місцевому рівні промислово-торговельну діяльність регулювали губернські та повітові ради. Як один із заходів урядової політики протекціонізму слід розглядати створення розгалуженої системи митних органів, що включала митниці, митні застави, перехідні пункти, посилення прикордонної охорони та берегового нагляду, створення митних загонів з метою забезпечення законного перебігу експортно-імпортних операцій та попередження контрабанди.

Розвитку зовнішньої торгівлі сприяла активна політика укладання торговельних договорів з країнами світу, головна мета яких полягала у забезпеченні вигідного становища вітчизняного експортера на зовнішньому ринку. Впродовж XIX ст. урядом було укладено низку торговельних контрактів, що закріплювали режим найбільшого сприяння, за яким країни-партнери отримували право на вільне мореплавство та торгівлю, зобов'язувалися до взаємного зниження митних тарифів та зрівняння пільг, привілеїв та інших платежів. Зокрема, на такій основі були укладені договори зі Швецією (1828 р.), США (1838 р.), Нідерландами (1846 р.), Грецією,

---

Бельгією (1850 р.), Сардинією (1856 р.), Швейцарією (1872 р.), Іспанією та Румунією (1876 р.) тощо. Впродовж всього XIX ст. зовнішньоторговельні відносини Російської імперії з провідними західноєвропейськими країнами розвивались у форматі достатньо жорсткого суперництва. Врешті-решт постійні переговори стосовно взаємних торговельних поступок завершилися підписанням низки конвенційних угод, що передбачали окремі взаємні митно-тарифні знижки, зокрема, з Францією (1857 р.), Англією (1842 р.), Туреччиною (1862 р.), Німеччиною (1894 р.), Італією (1863 р.).

Починаючи з другої половини XIX ст. акцент в урядовій політиці переноситься на застосування економічних методів протекціонізму, які можуть бути об'єднані в такі групи інструментів та механізмів охоронної політики як:

- митно-прикордонні (експортне, імпортне мито, митні платежі та збори);
- бюджетно-податкові (внутрішні податки та збори, податкові пільги);
- валютно-кредитні (маніпулювання валютним курсом, золотомонетний стандарт, пільговий кредит, кредитні застави, конверсії).

Чільне місце серед економічних інструментів належало експортному та імпортному миту, що належало до групи непрямих податків та використовувалося як для покровительства вітчизняної промисловості, так і для досягнення державних фіскальних цілей. Застосування імпортного мита в країні в досліджуваний період мало суперечливий характер: якщо у західноєвропейських країнах воно накладалося переважно на готові вироби, то в Російській імперії існували високі ставки як на товари, так і на необхідну для внутрішньої промисловості сировину і напівфабрикати. Відсоткові ставки імпортного мита коливалися впродовж усього досліджуваного періоду та залежали від інтенсивності урядового протекціоністського захисту. Якщо в кінці XVIII ст. ставки ввізного мита сягали максимального рівня і складали 100–130% від ціни, то уже на початку XIX ст. у період ліберального протекціонізму вони до-

---

сягли мінімальної позначки – 15–30% вартості товару [6, с. 131]. Значне зростання ставок ввізного мита відбулося в період переважання заборонної системи, тариф на ввезення окремих товарів досягав розміру 35–70% вартості [7, с. 539]. У другій половині XIX ст., встановивши помірні тарифи 1857 р. та 1868 р., уряд значно знизив ставки імпортного мита, довівши їх до рівня 25–35% від ціни товару. Новий етап у підвищенні ввізних тарифів розпочався у період так званого «золото-го» протекціонізму та відзначався підвищенням ставок імпортного мита на 40–45%. Шляхом наступного двадцятивідсоткового у 80-х роках та десятивідсоткового у 90-х роках підвищення ввізного тарифу уряд наприкінці XIX ст. повернувся до політики суворого протекціонізму [7, с. 429].

Важлива роль у досягненні фіскальної мети урядового протекціонізму належала експортному миту. Хоча порівняно ставки вивізного тарифу були невисокими та коливалися в межах 10–30%, завдяки експортному миту до середини XIX ст. держава отримувала 2/3 всього тарифного доходу [6, с. 131]. Головним чином, вивізне мито накладалося на сировину, у експорті якої Російська імперія займала монопольне становище на зовнішньому ринку (пальмове дерево, залізні руди). У зв'язку з високим рівнем контрабанди та переважно фіскальним спрямуванням експортного мита у 1846 р. воно було скасоване для основної маси товарів.

Серед митно-прикордонних інструментів важливе місце належало унормуванню митних зборів та платежів, зокрема, корабельного або ластового збору, функціональна роль якого, на наш погляд, полягала не лише у забезпеченні доходу скарбниці, але й підтримці розвитку вітчизняного торговельного мореплавства. Величина корабельного збору для вітчизняних суден становила 5 коп./ласт, у той час як для іноземців сума була визначена у розмірі 1 руб./ласт, що свідчить про його охоронний характер [8, с. 204]. Поряд з ластовим збором існувала низка технічно-санітарних платежів, зокрема, якірний, складський, карантинний збори, платежі за канцелярські

послуги, за митний огляд та контроль транспортного засобу і вантажу, за таврування продукції тощо.

Слід зауважити, якщо митно-прикордонні інструменти були направлені насамперед на стимулювання вітчизняного експорту та обмеження імпорту, то заходи внутрішнього бюджетно-податкового регламентування сприяли розвитку внутрішньої промисловості та торгівлі, у тому числі участі іноземців у господарському розвитку країни. Внутрішні податки та податкові пільги окремим суспільно-економічним групам стали значним інструментом заохочувальної політики уряду. Зокрема, у структурі податкової системи Російської імперії головне місце належало подушному податку, від сплати якого звільнялися працівники заводів та фабрик, вступники до технологічних, комерційних, ремісничих училищ та торговельного мореплавства, вітчизняні та іноземні майстри, промислові робітники гірничих та соляних заводів, купці, записані у гільдії. Стимулюючи розвиток нових фабрик і заводів, уряд звільняв від сплати промислово-торговельного, земського та міських зборів іноземних та вітчизняних підприємців на три роки, аналогічна пільга надавалася засновникам суконних фабрик на 10 років [8, с. 24].

Значну підтримку вітчизняної промисловості та торгівлі здійснював уряд за рахунок скасування соляного акцизу, звільнення окремих груп товарів (спирту, вина, пива, меду призначених для експорту, спирту як фабричної сировини) від сплати питного акцизу, зниження акцизу на цукор в окремих губерніях, надання дозволу на патентування винаходів, таврування вітчизняної продукції, відміни шосейних, подорожніх, міських та інших зборів, що створювали свого роду внутрішні митниці.

Важлива місце серед економічних заходів політики протекціонізму у XIX – початку XX ст. посідали валютно-кредитні інструменти, зокрема, коригування валютного курсу. Висока ставка національної грошової одиниці, з одного боку, сприяла зростанню імпортних надходжень до країни, а відповідно й збільшенню державного тарифного доходу і накопиченню зо-

---

лотого запасу для погашення зовнішньої заборгованості, з іншого, притоку іноземного капіталу у вітчизняну промисловість та підвищенню рентабельності виробництва. Особливо активно політика ревальвації проводилася урядом у третій чверті XIX ст., коли післявоєнний курс рубля тримався на низькому рівні. Для сприяння вивізній торгівлі у другій половині XIX ст. уряд нерідко вдавався до девальвації курсу рубля, що давало можливість експортерам отримане за кордоном золото вигідно обмінювати на національну валюту. Зокрема, у 90-х роках такі дії уряду, спрямовані насамперед на підтримку вітчизняних експортерів хліба, сприяли нагромадженню торговельних капіталів.

Поряд із коригуванням курсу рубля валютна політика уряду була спрямована на регулювання облікової ставки та утримання її на рівні 4–5% [11, с. 264]. Стабільна облікова ставка сприяла зниженню рівня внутрішніх цін, скороченню імпорту, зростанню експорту, накопиченню золотовалютних резервів в країні. Проте не завжди уряду вдавалося стабілізувати облікову ставку, зокрема, на початку XX ст. внаслідок світової фінансової кризи 1899 р. відбулося значне її зниження, що насамперед зумовило інфляцію, зростання імпорту та відплив золота за кордон, проте з іншого боку така ситуація створила сприятливі умови для іноземного інвестування.

З метою стабілізації курсу національної валюти, ліквідації спекулятивного характеру експортно-імпортних операцій та промислового виробництва, покращення інвестиційного клімату у 1895–1897 рр. урядом було проведено грошову реформу, результатом якої стало запровадження золотого стандарту. Така політика уряду неоднозначно позначилася на інтересах окремих соціально-економічних груп країни. Зокрема, позитивний відгук вона отримала серед промисловців, торговців та землевласників, адже сприяла притоку іноземного капіталу, підвищенню попиту на вітчизняну мануфактурну та сільськогосподарську продукцію, на землю під фабрики і заводи, зниженню вартості обладнання та інструментів. Згадана грошова реформа відповідала також інтересам працюючого на-

---

селення загалом, адже сприяла зниженню рівня інфляції в країні та встановленню рівноваги між рівнем цін та заробітної плати. Негативним чином введення системи монометалізму відбилося на діяльності експортерів сільськогосподарської продукції та сформованої у кінці XIX ст. групи банкірських контор, адже позбавило їх значного спекулятивного доходу.

Непрямої вплив на розвиток вітчизняної промисловості чинив уряд і через такий валютно-кредитний інструмент як конверсії. Зокрема, у 1888 р. було здійснено конверсію 5% зовнішніх боргів у 4%, що скоротило кредитні витрати приблизно на 8 млн руб., у 1894 р. конверсія внутрішніх 5% заборгованостей у 4% безстрокову ренту зберегла близько 6 млн руб. [11, с. 248]. Завдяки вказаним конверсіям уряду вдалося не лише значно знизити борговий тягар країни, але й сприяти значним іноземним капіталовкладенням у вітчизняну промисловість завдяки встановленню вигідного обмінного курсу.

З метою стимулювання розвитку вітчизняної промисловості уряд запровадив практику видачі пільгових промислових кредитів на облаштування мануфактур, технічні вдосконалення, придбання необхідного машинного обладнання та інструментів. Максимальна сума пільгового кредиту із відсотковою ставкою 4–5% становила 500 тис. руб. для підприємств, а для окремих торговців – 600 руб. [11, с. 317]. Слід відмітити, що державний промисловий кредит завжди видавався лише на конкретні заходи, тобто мав предметний характер і цільове призначення. Зауважимо й те, що для стимулювання промислового кредитування була встановлена товарна застава: вітчизняним торговцям та промисловцям надавалися позики під заставу готових виробів і сировини.

Висновки та перспективи. З огляду на все вище сказане, можна зробити висновок про те, що уряд Російської імперії XIX – початку XX ст. проводив політику активного протекціонізму, пріоритетною метою якої було не так отримання тарифного доходу, як заохочення розвитку вітчизняного господарства та внутрішнього ринку. За допомогою низки адміністративних, соціально-економічних, організаційно-правових, митних,

податкових, валютно-кредитних інструментів надавалася вагома підтримка розвитку вітчизняної промисловості та торгівлі. Домінантними серед інструментів протекціонізму були митні тарифи, державні замовлення, пряме виробниче субсидування, пільгове кредитування та оподаткування тощо. У цей період знижується ефективність та доцільність застосування таких інструментів протекціонізму як експортне мито та ембарго, проте підвищується функціональна значущість валютно-кредитних механізмів, зокрема, коригування валютного курсу та облікової ставки. Крім того, у XIX – початку XX ст. з'являються прототипні форми сучасного експортного субсидування, ліцензування, маркування, пакування, патентування тощо. Як свідчить аналіз практики застосування різноманітних механізмів та інструментів протекціонізму, найбільш ефективними слід вважати ті, що були скеровані на підтримку окремих галузей економіки з точки зору забезпечення стратегічних цілей розвитку вітчизняного господарства у довгостроковій перспективі.

1. Свод законов Российской империи. В 16 т. – Том 11. Часть 2. Уставы кредитный, торговый, о промышленности фабричной и заводской, и устав ремесленный. – СПб., 1857. – 1239 с.
2. *Никольский С.* О внешних таможенных пошлинах / С. Никольский. – Москва, 1865. – 124 с.
3. *Брандт Б.Ф.* Финансовая политика и таможенное покровительство / Б.Ф. Брандт. – СПб., 1904. – 176 с.
4. *Хрулев С.С.* Финансы России и ее промышленность / С.С. Хрулев. – СПб., 1916. – 147 с.
5. *Андреева Л.В.* Закупки товаров для федеративных государственных нужд: правовое регулирование / Л.В. Андреева. – М. : Волтерс Клувер, 2009. – 296 с.
6. Министерство финансов. 1802–1902. Исторический обзор главных мероприятий финансового ведомства : в 2 ч. – Часть 1. – СПб., 1902. – 640 с.
7. *Соболев М.Н.* Таможенная политика России во второй половине XIX века / М.Н. Соболев. – Томск : Типо-лит. Сибирского т-ва печатного дела, 1911. – 850 с.

8. Свод законов Российской империи. В 16 т. – Том 6. Уставы таможенные. – СПб., 1857. – 696 с.
9. *Растеряев Н.Г.* Таможенные законоположения и правила по европейской границе о привозе, отпуске, досмотре, перевозе, складке, очистке пошлиной и выпуске товаров, со включением карательных статей за нарушение таможенных постановлений / Н.Г. Растеряев. – СПб., 1899. – 293 с.
10. Свод законов Российской империи. В 16 т. – Том 5. Уставы о податях, о пошлинах и о сборах с питей, с свеклосахарного производства, и с табаку. – СПб., 1857. – 833 с.
11. *Озеров И.Х.* Основы финансовой науки : Курс лекций, чит. в С.-Петербур. и Моск. ун-те / И.Х. Озеров. – Москва, 1910. – 352 с.

Транслітерований список джерел

1. Svod zakonov Rossiiskoi imperii. V 16 t. – Tom 11. Chast' 2. Ustavy kreditnyi, torgovyi, o promyshlennosti fabrichnoi i zavodskoi, i ustav remeslennyi. – SPb., 1857. – 1239 s. [in Russian]
2. *Nikol'skii S.* O vneshnikh tamozhennykh poshlinakh / S. Nikol'skii. – Moskva, 1865. – 124 s. [in Russian]
3. *Brandt B.F.* Finansovaya politika i tamozhennoe pokrovitel'stvo / B.F. Brandt. – SPb., 1904. – 176 s. [in Russian]
4. *Khrulev S.S.* Finansy Rossii i ee promyshlennost' / S.S. Khrulev. – SPb., 1916. – 147 s. [in Russian]
5. *Andreeva L.V.* Zakupki tovarov dlya federativnykh gosudarstvennykh nuzhd: pravovoe regulirovanie / L.V. Andreeva. – M. : Volters Kluver, 2009. – 296 s. [in Russian]
6. Ministerstvo finansov. 1802–1902. Istoricheskii obzor glavnykh meropriyatii finansovogo vedomstva : v 2 ch. – Chast' 1. – SPb., 1902. – 640 s. [in Russian]
7. *Sobolev M.N.* Tamozhennaya politika Rossii vo vtoroi polovine KhIKh veka / M.N. Sobolev. – Tomsk : Tipo-lit. Sibirskogo t-va pechatnogo dela, 1911. – 850 s. [in Russian]
8. Svod zakonov Rossiiskoi imperii. V 16 t. – Tom. 6. Ustavy tamozhennye. – SPb., 1857. – 696 s. [in Russian]
9. *Rasteryaev N.G.* Tamozhennye zakonopozhneniya i pravila po evropeiskoi granitse o privoze, otpuske, dosmotre, perevoze, skladke, ochistke poshlinoi i vypuske tovarov, so vklyucheniem karatel'nykh

-
- statei za narushenie tamozhennykh postanovlenii / N.G. Rasteryaev. – SPb., 1899. – 293 s. [in Russian]
10. Svod zakonov Rossiiskoi imperii. V 16 t. – Tom 5. Ustavy o podat-yakh, o poshlinakh i o sborakh s pitei, s sveklosakharnogo proiz-vodstva, i s tabaku. – SPb., 1857. – 833 s. [in Russian]
11. *Ozerov I.Kh.* Osnovy finansovoi nauki : Kurs lektsii, chit. v S.-Peterb. i Mosk. un-te / I.Kh. Ozerov. – Moskva, 1910. – 352 s. [in Russian]

Одержано 21.05.2013.